

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ VE ALLAME TABATABAI ÜNİVERSİTESİ

I. ULUSLARARASI TÜRK-İRAN DİL VE EDEBİYAT İLİŞKİLERİ SEMPOZYUMU

همایش بین المللی پیوند های
زبانی و ادبی ایران و ترکیه

15 - 17 MAYIS 2012

Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı
KÜLTÜR MÜDÜRLÜĞÜ

TÜRKÇE, FARSCA VE KAZAKÇADA ORTAK BAZI DEYİMLER, ATASÖZLERİ VE KALIP SÖZLER ÜZERİNE

Doç.Dr. Zubaida SHADKAM

(El-farabi Kazak Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Türk dilleri her yönden incelemeye alındığı zaman Farsça unsurları ile karşılaşmamak imkansızdır. Gerek anlambilim gerek leksikoloji yada sesbilgisi açısından ele alındığında Farsçanın etkisi ve unsurları karşımıza çıkmaktadır. Tarih boyunca komşuluk nedeniyle iç içe yaşayan, karşılıklı etkileşimde bulunan bu iki büyük millet birbirinin kültür hazinelerine çok güçlü, renkli ve zengin değerler kazandırmışlardır. "Türk ve İran dillerinin birbirlerini etkileme süreci, özellikle İran, Afganistan, Özbekistan, Tacikistan vb. Bölgelerde on dört yüzyıldır kesintisiz biçimde devam etmektedir.(Eker)

Orta Çağ'da, ticaret kervanları, şimdiki Çin'in Şian bölgesinden hareket ederek Özbekistan'a kadar uzanıp, burada biri Afganistan ovalarından Hazar Denizi'ne, diğeri ise Karakurum Dağları'nı aşarak İran üzerinden Anadolu'ya ulaşan iki kola ayrılırdı. Anadolu'dan deniz yolu ile Akdeniz ve Karadeniz (Tirebolu) limanlarından veya Trakya üzerinden kara yolu ile Avrupa'ya giderlerdi. Yoğun bir şekilde ipek, porselen, kâğıt, baharat ve değerli taşların taşınmasının yanında kıtalar arasındaki kültür alışverişine de imkân sağlayan bu binlerce kilometre uzunluğundaki kervan yolları zaman içinde İpek Yolu olarak adlandırılmıştır.

İpek Yolu Avrupa'da buhar gücü keşfedilip sanayileşme devrimi başlamadan önce Batı ve Doğu'yu birbirine bağlayan en önemli ve eski yol sayılırdı. İpek Yolu Asya'yı Avrupa'ya bağlayan bir ticaret yolu olmasının ötesinde, 2000 yıldan beri bölgede yaşayan kültürlerin, dinlerin, ırkların da izlerini taşımakta ve olağanüstü bir tarihsel ve kültürel zenginlik sunmaktaydı. Bunların biri İran kültürü ve medeniyeti idi. İran Kültürü İpek yolu üzerinde bulunan ülkelere doğrudan ya da dolaylı ilişkilerle derin izler bırakmış-

tır. İletişimin her türünde etkileşmenin karşılıklı olduğu bir gerçektir. Dolayısıyla tarih boyunca bölgedeki diğer kültürlerin de İran kültürüne etkisi olması kaçınılmazdı.

İpek yolu güzergahında bulunan İranlılar ve Türkler arasındaki ticari, ekonomi, siyasi, askeri, kültürel ilişki çok eski tarihlere dayanmaktadır. Bu ilişkiler her iki milletin kültüründe özellikle dilinde derin izler bırakmıştır. Dil, kültürün aynasıdır. Dilin kültür ile ilişkisi yanında düşünce ile de ayrılmaz bir ilişkisi vardır. Dil, bir milletin özelliklerini kendinde barındıran, kültürü ile birleşip onu yansıtır. Biri olmadan diğerinin varlığı da düşünülemez. Nesilden nesile, toplumdan topluma kültürün aktarıcısı dildir. Yüzyıllar boyu İran ve Türk milletleri arasındaki iletişimin, yaşam tecrübeleri ve yazılı kaynaklar tercümesiyle dil unsurları temelinde kurulduğu ve geliştiği bir gerçektir.

Bu iletişiminin İslamiyetten çok önceye uzandığını çeşitli yazılarda ve metinlerden görebiliriz.(Orta Asya'da, Kazakistan'da zardüş ve Avesta'dan alıntı elementlerin bulunması bunun kanıtıdır. Ateşin kutsal olması. Ateş ile ilgili inançlar.) Ancak bölgede islamiyetin kabullenmesinden sonra, bu iletişim daha renkli ve zenginleşmiştir. İslami, dini eserlerin Arapçadan Farsçaya çevirilmesi, bu eserlerin Arapçadan Türkçeye çevrilmesinden yaklaşık yüz yıl önce yapılmıştır. Günümüz Orta Asya bölgesine dini ve islami bilgiler Farsça- Arapça karışımı olarak ulaşmıştır. Farsça ve İran kültürü bir ara dil ve ara kültür rolünü üstlenmesinden dolayı Türkler arasında İslami- İran geleneği yaygınlaşmıştır. Kültürlerarası iletişimde, dilde yeni kavramların ve kelimelerin ortaya çıkmasında edebi ve dini çevirilerin rolü önemlidir.

İslami- İran geleneği 10-11. yüzyıllardan itibaren din, dil ve edebiyatta sadece Türk dünyası için değil, diğer müslüman toplumlar için de örnek oluştuyordu. İslami dönem Türk kültür ve edebiyat tarihi, Farsçadan ve Arapçadan yapılan çevirilerin, uyarlanmaların ve Farsça yapıtların örnek alınıp telif edilen eserlerin tarihidir. Doğal olarak İslam öncesi Türk-İran dil ilişkileri, İslami dönemde ortak kültürel ve edebi eserler aracılığıyla karmaşıklaşmış, derinleşmiş ve genişlemiştir. Osmanlı dönemi dil ve kültür ürünlerini örnek olarak gösterebiliriz.

İran-Türk komşuluk, ticaret ve ekonomi, inanç ve dini ilişkiler temelinde yapılan çeviriler nedeniyle kurulan kültürel ilişkiler her iki milletin dilinde yeni kelime ve kavramların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yazımızda İran, Kazak ve Anadolu Türkleri arasında asırlar boyu süregelen ilişkilerinin sonucunda her üç halkın dilinde bulunan ortak dil ve kültür öğeleri

üzerinde durarak, kültürel bağlarımızın derin, köklü ve güçlü olduğunu, küreselleşme ve entegrasyon çağında bunu unutmamamız gerektiğini vurgulamak istedik.

Artık kazaklaşmış ve kazak rengi alan Farsça kökenli *huda, şahzada, dos, peri, nan,...* gibi onlarca kelime Kazak dilinde ve kültürüne has kullanımı ve kavramı ile kazaklaşan öğelerdir. Aynı şekilde Türkiye Türkçesinde nazik, hande, dost, hoş, gonca... gibi Farsça kökenli ancak Türkçeleşmiş olarak kullanılmaktadırlar. Farsçada, *kıyma* (قیمه), *hanum* (خانم), *hatun* (خاتون), *aga* (آقا), *abci* (آبجی), *bohçe* (بغچه), *alaçığ* (الاحیق), *beyk* (بیک), *atabey* (آتابیک)... gibi Türkçe kökenli kelimelerin Farsçalaşmış kelimeler olarak karşımıza çıkmaktadır.. Farsçanın İslamiyetten sonra bir ara dil konumunda olması Farsça kökenli kelimelerin Kazakça ve Türkiye Türkçesinde daha geniş kullanımda olmasının nedeni diyebiliriz.

İsimler ve kelimeler dışında, her üç dilde sık sık karşılaşılan, her milletin kültür zenginliklerinin göstergesi sayılan atasözleri ve deyimlerin benzer ve zaman zaman aynı olması bu halkların yaşam tecrübeleri, hayat felsefelerinin, inanç ve ideolojilerinin ne kadar yakın ve benzer olduklarının göstergesidir. Ancak bu kültür ve dil öğelerinin bir kısmı da tercüme ve yakın kültürel iletişim neticesinde birbirilerine geçmiştir.

Farsça edebî eserlerin Kazakça ve Anadolu Türkçesine çevrilmesiyle geçen *la'l dudaklı* (لب لعل), *peri yüzlü* (پری روی), *inci dişli* (دندان مروارید), *billür tenli* (تن بلورین)... Dini eserlerin çevrilmesiyle *cennet bahçesi* (باغ جنت), *hur kızları* (دختران حوری), *cehennem ateşi* (آتش جهنم), *aher zaman* (آخر زمان), *lanet okumak* (لعننت کردن), *çile çekmek* (رنج بردن)... gibi örnekler verilebilir.

Gerek Farsçanın Arapça ve islami eserlerin Türkçeye çevrilmesinde aracı dil olması, gerek İran edebiyatının ve yazılı edebiyatının çok eski zamanlara dayanması ve gelişmiş olması, gerçek şu ki bölgede ve komşu ülkelerde onun etkisi ve izi diğer kültürlerle göre daha güçlüdür. Tarih boyunca Türk hükümdarları çeşitli dönemlerde Farsçayı resmi dil olarak kullanmaları Farsçanın ne kadar etkin ve güçlü olduğunu göstermektedir. Osmanlı döneminde Farsça, Arapça, Türkçe karışımı ile özgün Osmanlı dilinin ortaya çıkması, Osmanlı sultanlarının Farsça şiirler ve divanlar yazmaları bu dile olan ilgi ve sevgiyi ispatlamaktadır.

Kazak halkı özellikle Kazak aydınları, bilim adamları ve alimleri de Farsça ve İran edebiyatını, kültürünü ilgi ve sevgi ile öğrenmeye, Farsça

eserleri okumaya, onları kazakçaya çevirerek İran kültür ve Farsça öğeleri Kazak halkına aktarmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla Kazakçada Farsçadan çevirilen yada İran kültürü esintisinden yeni kavramlar, deyimler ve kalıp sözler meydana gelmiştir. Ama günümüzde tam olarak bunların hangi dilden direk alıntı oldukları yada çevirildiğini açıklama çok zordur, çünkü asırlarca iç içe yaşayan ve birbiriyle karışan, kaynaşan bu öğelerin çıkış kökenini belirtmek mümkün olmamaktadır. Aşağıda verilen deyimler ve kalıp sözleri bu duruma gerçek bir örnektir:

Türkçe	Kazakça	Farsça
Eli hafif,	қолы жеңіл,	دستش سبک
ayağı uğurlu,	аяғы сәтті,	خوشقدم
ayağına gelmek,	аяғына келу,	تا پاش آمدن
ayağına gitmek,	аяғына бару,	تا پاش رفتن
ayak üstü,	аяқ үстінде,	سر پا ایستادن
kulağı ağır,	кұлағы ауыр,	گوشش سنگین
göz atmak,	көз салу,	چشم انداختن
göz dikmek,	көз тігу,	چشم دوختن
göz gezdirmek,	көз жүгірту,	چشم دواندن
göz değmek,	көз тіну,	چشم خوردن
bahtı açılmak,	бақыты ашылу,	بختش باز شدن
bahtı kara,	бақыты қара,	سیاه بخت
baş ağrısı,	бас ауруы,	سر درد
baştan geçirmek,	бастан өткізу,	از سر گذراندن
baş belası olmak,	баска бәле болу,	بالای سر شدن
başında durmak,	басында тұру,	بالای سرش بودن
baş kaldırmak,	бас көтеру,	سر کشی کردن
бйык altından gülmek,	мұрт астынан жымыну,	زیر سیلی خندیدن
bir ayağı çukurda olmak,	бір аяғы керде болу,	یک پاش لب گور بودن
can düşmanı,	жан дұшпаны	دشمن جانш بود
canı çıkmak,	жаны шығу	جانش در آمدن
can vermek,	жан беру,	جان دادن
сін çarpmaq,	жын қағу,	چن زدن
сiğeri yanmaq,	бауыры жану,күйу	جگرش سوختن

çocukluk etmek,	балалық жасау,	بچگی کردن
dağ başı,	тау басы,	سر کوه
damarına basmak,	тамырына басу,	به رگش زدن
dara düşmek,	ақшадан тарығу,	در تنگنا بودن
dili açılmak,	тілі ашылу,	زبانش باز شدن
dilini kesmek,	тілін кесу,	زبانش را بریدن
dilini yutmak,	тілін жұту,	زبانش را قورت دادن
dilinin ucuna gelmek,	тілінің ұшине келу,	نوک زبانش آمدن
dili varmamak,	тілі бармау,	زبانش نعیاد
dil yarası,	тіл жарасы,	زخم زبان
diz çökmek,	тізе шөгу	زانو زدن
dört duvar arasında kalmak,	төрт қабырға арасында қалу,	بین چهار دیوار بودن
dört gözle beklemek,	төрт көз болып күту,	چهار چشمی منتظر بودن
dünyadan haberi olmamak,	дүниеден хабардар болмау	از دنیا بیخبر بودن
dünyaya gelmek,	дүниеге келу,	دنیا آمدن
eceli gelmek,	ажалы келу,	اجلش آمدن
ekmeğini kazanmak,	нанын табу,	نان در آوردن
el değmemiş,	қол тимеген,	دست نخورده
el ele vermek,	қолдау беру,	دست بدست دادن
eli açık,	қолы ашық,	دست و دل باز
eli ağır,	қолы ауыр,	دستش سنگین
eli boş dönmek,	қолы бос қайту,	دست خالی برگشتن
eli dar,	қолы тарда болу,	در تنگنا بودن
elinden bir şey gelmemek,	қолындан түг келмеу,	از دستش چیزی نیا آمدن
elini kana bulamak,	қолын қанға былғау,	دستش را خون آلود کردن
eli varmamak,	қолы бармау(бір іске)	دستش (به کاری) نرفتن
fikir almak,	пікір алу,	فکر گرفتن
fikir vermek,	пікір беру,	فکر دادن
gam yemek,	кам жеу	غم خوردن
gözü aç,	аш көз,	چشم دریده
gözün aydın,	көзің айдын,	چشمه روشن
göz dikmek,	көз тігу,	چشم دوختن

güler yüz,	ашық(күлер)жүзді	خنده رو
günahı boynuna,	күнәсі мойнында,	گناهش به گردن کسی
haberi olmak,	хабары болу,	خبر داشتن
haber salmak,	хабар салу,	خبر فرستادن
hakkını yemek,	акын жеу,	حق کسی را خوردن
hasret çekmek,	каспет шегу,	حسرت خوردن
hayır görmemek,	қайыр көрмеу,	خير ندیدن
iki yüzlü,	екі жүзді,	دو رو
insan evladı,	адам баласы,	آدميزاد

Yukarıdaki örnekler her üç dilde hala işlek olan deyimler ve kalıp sözlerdirler, kullanımı ve yapıları da aynıdır. Kazakçada *iki yüzlü* deyimini Türkiye Türkçesinden fonetik olarak farklı telaffüz edilirken, Farsçada iki anlamında olan *دو* ve *yüz* anlamında olan *رو* kelimeleri ile aynı kavram ifade edilmektedir. Türkçede *İnsan evladı*, *insan oğlu* kavramı kazakçada aynı manada olan, Arapça ve Türkçe kelimelerden oluşan: *adam balası* olarak, Farsçada ise Arapça *آدم* adam ve Farsça son ek *زاد* ile yapılan *آدميزاد* şeklinde kullanılmaktadır.

Dini eserlerin çevirilmesiyle Kazakçada din ile ilgili ve Allah kelimesiyle; *Алла жар болсын* (الله жар болсын), *Алла сақтасын* (الله صاقتاسын), *Алла бахытты қылсын* (الله بخیتی қылын), *Алла берекесін берсін* (الله беркесін берсин), *Астаныралла* (آستانیرالله), *Инишаалла* (ایشашаа), *Бәрекелде* (беркелде), *тұзақ* (тузақ), *жаннат* (жәнат), *тағдыр* (тағдыр), *махишар күні* (махшар күні)... gibi kavramları, edebi eserlerin çevirilmesi ile *ah түту* (آه طوتو), *ant iñy* (آنت اشو), *сұмбұл иаш* (سمبول شاش), *самал жел* (سامال زل), *бауыры жану* (баууор жану), *пері жүзді* (пері жузді), *жар* (жар), *шахзада* (шахзада), *самрук* (самрук), *гүл* (گل), *бүлбүл* (бүлбүл), *құсса жеу* (قصة жу), *дилбер* (дилбер), *мей* (می), *перване* (перване), ... gibi yeni kavramlar ve kelimeler ortaya çıktı.

Anadolu Türkçesinde de buna benzer yeni kavramlar ve dil birlikleri Farsçadan girdiğini günümüz Türkiye Türkçesinde şahit oluyoruz. Anadolu Türklerinin uzun yıllar boyunca İran'a hükmetmeleri ve coğrafi açıdan İran'a yakın olmaları her iki milletin iç içe ve yakın yaşamaları kültürel bağlarının daha güçlü ve derin olmasına sebep olmakta.

İnsan oğlunun, toplumların, halkların temel hayat mücadeleleri, tecrübeleri ve yaşam şartları aynıdır. Bütün insanlar dünyaya gelir, büyür, çalışır, aile kurar, çocuk sahibi olurlar, sevinç, kaygı, üzüntü gibi duygulara, arkadaşlık, akrabalık, dostluk gibi ilişkilere sahip olurlar. Bu durumlara uygun her millette kendine özgü atasözleri, deyimler kalıp sözleri oluşur. Bu nedenle değişik milletlerin değişik kültürlerden benzer ve aynı deyimlere ve atasözlere sahip olmaları olağan bir durumdur. Aşağıda getirdiğimiz örnek atasözleri hemen hemen her üç dilde aynı şekilde ve kavramda kullanılmakta. Yukarıda bahsettiğimiz kültürek bağların olması ve yaşam tecrübeleri neticesinde bu üç halk arasında onlarca benzer atasözlerini örnek getirebiliriz.

Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.

Тау тауға жетпес\ адам адамға жетеді.

کوه به کوه نمیرسد، آدم به آدم میرسد.

Bugünkü tavuk yarınki kazdan iyidir.

Ертеңгі қаза картадан бүгінгі өкпе бауыр артық.

سیلی نقد بهتر از حلوائی نسیه است.

Ayağını yorganına göre uzat.

Төсегіңе көре көсіл.

پا را به اندازه گلیم باید دراز کرد.

Akıllı düşman, akılsız dosttan hayırlıdır.

Ақылсыз досытан, ақылды дұшпан артық.

دشمن دانا بهتر از دوست نادان است.

Peşkeş(hediye edilen) atın dişine bakılmaz.

Сыйлық аттың тісіне қарамайды.

اسب پیشکشی را دندان نمی شمارند.

Karga yavrusuna ak pak yavrum dermiş.

Қарға баласына аппығым, кірпі баласына жұмсағым дейді.

خارپشت جوجہ خود را گفت مخمل.

Kaşı yapacağım dedi, vurdu gözünü çıkardı.

Шаш ал десен бас алады.

خواست ابرویش را درست کند. زد چشمش را کور کرد.

Bıçak yarası geçer, dil yarası geçmez.

Сөз сүйектен өтеді, таяқ еттен өтеді.

زخم زبان از زخم شمشیر بدتر است.

Günlük yaşamda, ilişkilerimizde ve diyaloglarımızda kalıp haline gelmiş kullandığımız dil birimleri vardır. Bu dil birimleri, kalıp sözleri ya da etiket sözleri de deyimler ve atasözleri gibi halkların milli ve kültürel kimliklerini taşımaktalar. Selamlaşma, vedalaşma, duyguları ifade etmede ve özür dileme durumlarında her milletin kendine özel kullandığı dil birilikleri vardır. Örneğin Kazakçada *сәлемеміз бе?* Türkiye Türkçesinde merhaba, Farsçada *درود سلام* gibi farklı etiket sözleri kullanıyorlar. Misafir ağırlamakta kullanılan *Хош келдіңіздер, hoş geldiniz* ve *خوش آمدید* her üç dilde aynı şekilde ve işlevde kullanılmakta. İyi ve müjdeli haber durumunda Kazakçada *қош аңдым*, Türkiye Türkçesinde *gözün aydın*, Farsçada *چشم روشن* ifadeleri her üç dilde aynı olması bu diller arasındaki ortak yaşam tecrübeleri ve kültürel ilişkilerinden haber vermektedir.

Türkiye Türkçesi, Kazakça ve Farsça islamiyetten sonra islami değerlerin Arap dili aracılığıyla yarattığı ortak kavramlar dünyasını ve söz varlığından beslenmektedir. Hem Kazakçaya hem Türkiye Türkçesine geçen Farsça kelimelerin Türkçe, Kazakça kökenli yardımcı fiiller yardımıyla Türkçeleşmiş, Kazaklaşmış yeni kavramlar ve kelimeler olarak dile nüfuz etmişler. Ancak islamiyetten önceki İran ve Turan ilişkilerini de gözardı edemeyiz. Küreselleşme çağında Farsça- Türkiye Türkçesi - Kazakça arasındaki dil ilişkileri hala tamamıyla her yönden yeterince incelenmediğini ve araştırılmadığını, bu araştırmaları yapmak için yeterli uzman ve bilimadamları konuya odaklanmalı diye düşünmekteyiz.

Kaynaklar

1. Пурмаханов А. Түркі фразеологиясы. «Ғылым» Алматы. 1998.
2. Жұбатова Б. «Қазақ тіліндегі арап, парсылық кірме фразеологизмдер» докторлық диссертация. Алматы. 2010.
3. Eker S. Türkçe- Farsça dil ilişkilerinde anlam kopyaları üzerine notlar. Sosyoloji yazıları. Hecettepe Üniversitesi yayınları. Ankara. 2010.
4. Açıklamalı- örnekli deyimler sözlüğü. Dergah yayınları. Ankara. 1992.
5. Doğanay A. Türk atasözleri sözlüğü. Güvendi matbaası. Ankara. 1973.
6. 1990. تهران. انتشارات شرق "ضرب المثلهاى معروف ایران". مهدى سهیلی
7. 1990. تهران. انتشارات گوتنبرگ "امثال و حکم فارسى به روسى". خالق کوراوغلى
8. 1990. تهران. انتشارات امير کبير "فرهنگ فارسى" دکتر محمد معین